

SZABADOS GYÖRGY

KATONA ISTVÁN TÖRTÉNETÍRÓI IDŐSZERŰSÉGÉRŐL*

Bevezetés

„Az elvi véggél minden tudományban az abszolút igazság teljes megismerése, minden tudós – aki jogot tarthat erre a címre – erre törekszik, de teljes elérésére az emberi elme véges ereje és az eszközök fogyatékosága miatt mindannyi képtelen. Minél speciálisabb körben mozog a tudós, annál inkább megközelítheti az igazságot. Részletkérdésekben mind a természet-, mind a történettudomány terén a tények hosszú sorozata nyert máris, és fog még nyerni végleges megállapítást. E részletigazságokon túl azonban az általánosabb elvi szempontú vizsgálatoknál mindig beleütközünk az emberi tudásnak megközelíthetetlen igazságok, megközelíthetetlen tények kínai falába. A természeti és lelki világ igazi mozgató erői ma is csak hittel érthetők meg, a tudomány eszközeivel meg nem ismerhetők...

A történetíró – más tudományok művelőihez hasonlóan – az egyes tények, megállapított részletigazságok összefüggésében mutatkozó hézagok betöltése végett is gyakran feltevésekhez, következtetésekhez kénytelen folyamodni, s munkájának értékmérőjét éppen ebben a következtető, kombináló és rekonstruáló műveletben, illetőleg annak minőségében kell látnunk... a történetíró esetlegesen korunkra jutott maradványokból és az eseményeket leíró egyéni művekből következtet a vizsgálat tárgyául szolgáló jelenségekre és folyamatokra; a múlt történések, rég lejárlott emberi tevékenységek eredeti összefüggésükből kiszakított maradványaiból és emlékeiből rekonstruálja a vizsgált fejlődési folyamatot...

A történeti igazságok egy részének hipotetikus értéke, másrésről a történetírásban érvényesülő szubjektív elemek időnként szükségszerűen vezetnek a jelenségek átértékelésére, ami azonos az alkotó történettudományi munkával. A tudományos munka ugyanis nem egyéb a vizsgált objektumok, jelenségek, események és funkciók, s az ezek megismeréséhez vezető tudományos anyag folytonos értékelésénél...

Történeti jelenségek átértékelésére kétféle okból lehet szükség: a történeti forrásanyag bővülése, új adatok felmerülése, régieknek új értelmezése miatt, továbbá új vizsgálati

* Az MTA Irodalomtudományi Intézetében 2008. január 16-án elhangzott előadás szerkesztett változata. A tanulmány az OTKA K 76.457 nyilvántartási számú kutatási programja keretében készült.

módszer alkalmazása, s ennek következtében a korábbi történetírástól nem ismert, vagy figyelembe nem vett szempontoknak felmerülése miatt.”¹

Hosszasan lehetne idézni Hóman Bálint eredetileg 1930-ban papírra vetett gondolatait, amelyek a magyar történettudomány elméleti, módszertani fejlettségének magas színvonaláról tanúskodnak. A programalkotói (ön)tudatosságában, historiográfiai érzékenységeiben egyaránt kiemelkedő Hóman – aki a szellemtörténeti irányzat egyik legjelentősebb hazai képviselője, egyszersmind kiváló középkortudós volt – fejtegetései azt bizonyítják, hogy a megismerés lehetőségeiről és korlátairól való felelős (el)gondolkodás egyáltalán nem a nihilizmusba hajló posztmodern világfájdalom felfedezése, kiváltsága, érdeme. Ellenkezőleg: olyan számvetés, amelyet istenigazából csak komoly szakmai teljesítményt felmutató történész képes elvégezni. Szerencsére a legújabb kutatásban is akadnak erre példák;² megfontolásra ajánlom Hermann Róbertnek Hóman Bálint gondolataival is egybeeső véleményét: „A történetírói divatok... meglehetősen mulékonnyak, s közülük azok, amelyek nem hoznak módszertani vagy tematikai újdonságot, a sülyesztőben szokták végezni. Nem véletlen, hogy a leggyorsabban mindig a korszellemnek és a korszak történetírói divatjainak megfelelni kívánó összefoglalók avulnak el. Elméleti tanulmányok írásához nem kell beülni a levéltárba, lassan már a könyvtárakba sem, ott van az internet. De ha a múlt egy konkrét eseményéről, nem pedig csupán a múlt értelmezéséről (vagy a szakmai köldöknézegetés egyik válfajaként a múltértelmezések értelmezéséről) akarunk újat mondani, akkor nem takaríthatjuk meg magunknak a fáradságot: meg kell próbálni új forrásokat találni, vagy a régieket új módon megszólaltatni.”³

E kiindulópontként szolgáló gondolatok fényében élesebb képet alkothatunk a hazai történetírás korábbi korszakairól. Úgy illik, ha nem a „mindentudó” utókor pózába meredve bölcsekedéssel ítélünk az elődök eredményei és tévedései felett, hanem a józan kritikát sem nélkülöző tisztelet hangján szólunk róluk. Az idézett vélekedések a forrásismeret bővülésének egy-egy nagy lendületet adó időszak lezárultával – vagy éppen aközben – láttak napvilágot; jelen előadásom tárgya szintén egy nagy összegző, Katona István (1732–1811) rövid kritikai méltatása. Jóllehet újabban biztató törekvés mutatkozik arra, hogy a jezsuita tudós időtálló eredményei végre előtűnjenek a méltatlan elfeledettség homályából,⁴ mindazonáltal szellemi hagyatékának teljességre törekvő feldolgo-

¹ HÓMAN Bálint, *Történelmi áttértekélés* = HÓMAN Bálint *Munkái*, II, *Történetírás és forráskritika*, Bp., 1938 (HÓMAN 1938), 442–445.

² Két, egymástól távol eső történettudományi szakterület újabb irodalmából lásd BÁLINT Csanád, *Az ethnosz a korai középkorban (A kutatás lehetőségei és korlátai)*, Száz, 140(2006), 277–347; HERMANN Róbert, *Megírható-e az 1848–49-es csaták története, avagy az 1848–49-es hadtörténetírás problémái*, Hadtörténelmi Közlemények, 120(2007), 649–686 (HERMANN 2007).

³ HERMANN 2007, 686.

⁴ THOROCZKAY Gábor, *Előszó* = KATONA István, *A kalocsai érseki egyház története*, I, Kalocsa, 2001, I–XXX; MOLNÁR Andrea, *Az egyházi irodalom műfajai Katona István életművében = Varietas gentium – communis Latinitas: A XIII. Neolatin Világkongresszus (2006) szegedi előadásai*, szerk. SZÖRÉNYI László, LÁZÁR István Dávid, Szeged, 2008, 153–159 (MOLNÁR 2008a).

zása és kiértékelése várat magára. Ehhez szeretnék néhány figyelemfelkeltő példával szolgálni.

Katona István összegzői érdemeihez nélkülözhetetlen felidézni historiográfiánk azon életszakaszát, amely éppen az ő életművében csúcsosodott ki, ez pedig a mai értelemben vett történettudomány megeremtésének kora. Ezen időszak nyitánya 1644-től, Inchofer Menyhért fellépésétől számítandó. A Rómában alkotó magyar jezsuita az ellenreformációs történetírás legnagyobb hatású módszertani megújítójának, Caesar Baroniusnak a nyomába szegődött, aki a középkorias szellemiségű, évekre bontott eseménymondást a modern forráskritikai eszközök bevezetésével újította meg. Baronius kardinális tekintélyére jellemző, hogy a 17–18. század magyar jezsuita történetírói rendre az évek szerinti tárgyalásmódot tartották kötelező érvényűnek; ezt a befolyást nyilvánvalóan Inchofer közvetítette, akinek befejezetlen munkája, az *Annales Ecclesiastici Regni Hungariae* az addigi legmagasabb színvonalú összességként értékelendő. A mű jelentős adatokat vezetett be múltkutatásunk véráramába. Találkozunk nála az oklevelek teljes terjedelmű közlésével is, s ezt a gyakorlatot ő honosította meg nálunk, ami a 18. századi rendtársak közül éppen Katona Istvánra lett különösen jellemző. Ezért, még ha kritikai történetírásunk megalapítójának nem is, de előfutárának mindenképpen Inchofer Menyhértet kell tekinteni. Az 1600-as évek végén a szintén jezsuita Cseles Márton felfedezte az Inchofer-évkönyv második, kiadatlan kötetét. Leletmentő útja Rómából Bécsbe vezetett, ahol a kéziratot átadta befolyásos rendtársának, Hevenesi Gábornak, a Pázmáneum rektorának. Hevenesi felismerte a rá bízott hagyaték jelentőségét, amelytől ihletetten 1695 táján felhívást tett közzé a magyar egyháztörténet kútfőinek rendszeres felkutatására. Csak-hogy a szervezett munka előrehaladtával nem kizárólag az egyházi, hanem a teljes politikatörténethez gyűltek az adatok. Ha a 18. században virágzó jezsuita kutatás gyökereit tárjuk fel, az első fő szál Inchofer Menyhértől Cseles Mártonon keresztül Hevenesi Gáborig húzódik. A másik, különös módon, a hitbeli ellenfelek munkásságáig vezet. A 17. századi Nyugat-Európában alkotó protestáns történetírók közül számunkra legérdekesebb Otrokocsi Fóris Ferenc, az első önálló, könyv formájában kiadott magyar östörténet szerzője, ugyanis az egykori prédikátor 1694-ben Nagyszombatban katolikus hitre tért, sőt élete alkonyán a jezsuita művelődés fellegvárában tanított és kutatott, de Bécsbe, sőt Rómába is eljutott. Ennek jelentősége pedig abban áll, hogy ami tudást a *református* Otrokocsi Fóris Ferenc kutatóévei alatt felhalmozott, azt a *katolikus* Otrokocsi Fóris Ferenc egyetemi tanár adta át hallgatóinak. A hazai jezsuita tudományosság így azokkal az európai protestáns szellemi műhelyekből gyűjtött kincsekkel gazdagodott, amelyekhez másképpen bajosan férhetett volna hozzá. Megkockáztatható még az a feltevés, miszerint Otrokocsi Fóris östörténeti érdeklődését hallgatóira is átörököltette, s ezzel a jezsuita kutatást kétirányúvá tette: a Hevenesi által életre hívott keresztény-kori magyar történelmet feltáró egyházi (politikai) vonal mellett a magyarok eredetével foglalkozó könyvek születtek Földvári Mihály, Timon Sámuel, majd Pray György tollából. A jezsuita historiográfia első szakasza a levéltári kutatások kezdetén érthető módon több és igényesebb feldolgozást hozott a pogány ősmúlt, mint a keresztény királyság tárgykörében. Otrokocsi Fóris Ferenc elméletét továbbgondolva Timon Sámuel letisztultabb

formában vallotta az előidők hun–avar–magyar tagolású tételeit. A régmúlt iránti érdeklődés hangsúlyát két jelentős szakmunka mozdította egymástól függetlenül a 9–10. század felé. Az egyik Kéri Borgia Ferenc nagyszombati rektor Kelet-Római Császárságról írt összefoglalása, amelytől egyszersmind a honi bizantinológia megalapítását számítjuk, a másik egy antwerpeni jezsuita Szent István-életrajza, amely hamar ismertté vált Magyarországon. Joannes Stiltingus (Jan Stiltinck) bollandista tudós az első tudományos korszak-monográfiát készítette el az *Acta Sanctorum*-sorozat részeként a magyar keresztény államszervezés központi alakjáról és idejéről. Azon jezsuiták közül, akik mindkét irányba tekintettek, mármint a Szent István (997–1038) előtti és utáni időkre, először Pray György tudta őstörténetét a maga által diktált hasonló színvonalon folytatni, de ő sem jutott el saját koráig, csak 1564-ig. Igaz, az évkönyves keretet előbb kiteljesítve, azután túllépve azon a történetkritikai értekezés műfajával ő gazdagította elsőként tudományos prózairodalmunkat, lendületes vitakedvének hála, több érdekes darabbal. Az iránta érzett tisztelet szép példája, hogy Csokonai Vitéz Mihály „a’ Magyar Histórianak attyát” láttatta benne; e megjegyzése egy évvel kelt Pray halála, 1801 után. (Innen számítható, hogy Katona megítélésének kötelező jellegű zsinórmértéke Pray György életműve.) Ám e mégoly találó vélemény sem feledtetheti azt, hogy Katona István volt az, aki saját koráig vezetett teljes kritikai históriájával, s főleg Kalocsa-egyház történetével maradéktalanul megfelelt volna Hevenesi Gábor kívánalmainak.⁵ Igaz, „jókor” született: majdnem tíz évvel volt fiatalabb Praynál; alkotói idejére teljesedett ki a programalkotó Hevenesi Gáborról és az anyaggyűjtés korszakát lezáró Kaprinai Istvánról elnevezett adatbázis; neki már nem kellett az udvarhű Kollár Ádám Ferenc gáncsoskodásaival megküzdnie (elégg volt a cenzúra és a rend feloszlata utáni létbizonytalanság). Csak-hogy ezek a körülmények nem helyettesíthették a tehetséget és a szorgalmat: az évtizedek alatt felgyülemlett adatokat egy személyben megírt történelemmé formálni embert próbáló feladat volt, márpedig a negyvenkét kötetes *Historia Critica* historiográfiánk legnagyobb egyéni teljesítménye.⁶ Mennyiségi szempontból mindenképpen, s az alábbiakból lehet következtetni az eredmény minőségére.

Katona István történetírása forrástani, elméleti megközelítésből

„Amint akármely szerző legfőbb tanúságtételét idézzük, egyszersmind tudni akarjuk, milyen méltóságot viselt, mely korban élt, milyen vallású, milyen nemzetiségű, beállítottságú volt; vajon írói hivatással, avagy csak a pusztá leírás kötelezettségével végezte feladatát; mekkora hitelességet tulajdoníthatunk neki, merészebben vagy óvatosabban tudott-e állítást tenni. A legrégebbi író, aki a magyarok legkorábbi tetteit másoknál részletesebben hagyta ránk, a görög Bíborbanszületett Konstantin volt, a hazaiak közül Béla

⁵ Részletesen, a korábbi szakirodalom feltüntetésével lásd SZABADOS György, *A magyar történelem kezdetéről: Az előidő-szemlélet hangsúlyváltásai a XV–XVIII. században*, Bp., 2006, 116–215 (SZABADOS 2006).

⁶ Stephanus KATONA, *Historia Critica*, I–XLII, Pestini–Posonii–Cassoviae–Budae–Colotzae–Claudiopoli–Vacii, 1778–1817.

Névtelen jegyzője, utána Thuróczy János.”⁷ A *Historia Critica* kötetfolyamát nyitó fejelemségtörténeti könyv elején mindjárt olyan magas színvonalú elméleti fejtegetéssel találkozunk, amely a mai kutató számára is hiányérzet keltése nélkül veszi sorra az írott kútfőkkel szemben támasztandó elvárásokat. Rámutat mindazon lehetséges pontokra, amelyek az egykori szerző forrásértékét meghatározzák: a különböző szellemi-politikai közegben élt történetmondótól mit várhatunk el, illetve az esetleges elfogultság mely szinteken befolyásolhatja az általa előadottak hitelességét.

Katona István fenti bevezetője mai szemmel szemlélve csupán egyetlen mozzanatában igényel pontosítást: nála a krónikás hagyományt Thuróczy képviseli, vagyis az 1488-ra rögzült szöveg (jóllehet Katona ismert korábbi krónika- és gestaszerkesztéseket). A jelenkori medievisztika viszont már a magyar régmúltat elbeszélő hazai kútfők közül a *XIV. századi krónikaszerkesztményből* – ennek az egyik változatát őrzi a *Képes Krónika* kódexe – indul ki, lévén ez a legkorábbi legbővebb írásos hagyomány, mivel Kézai Simon 1285 előtt elkészült *Gesta Hungarorum*a kivonatos másolatban jutott körünkbe.⁸ Igazságtalan lenne azonban emiatt túlfönt elmarasztalni Katonát, hiszen a krónikakutatás mint történettudományos műfaj a 19. század végén önállósodott hazánkban, jórészt Domanovszky Sándor munkásságának köszönhetően.⁹ A kutatás előtt tornyosuló filológiai-szövegkritikai feladatok nehézségét pedig jól jelzi, hogy a krónikaszerkesztések kritikai kiadása, amely a többé-kevésbé valószínűsíthető időrétegekről, a szövegek, szövegcsaládok forrásairól, valamint egymáshoz való viszonyukról tájékoztat, csak 1937–1938 között látott napvilágot Jakubovich Emil, Domanovszky Sándor, Szentpétery Imre, Bartoniek Emma s mások szöveggondozásában.¹⁰ (Természetesen e mégoly értékes kiadványtól függetlenül rengeteg probléma maradt megoldatlanul és megoldhatatlanul az utókorra.)¹¹ E kutatástörténeti körülmények szem előtt tartásával becsülendő iga-

⁷ „Ut primum auctoris alicuius testimonium laudatur, mox plerique nosse cupiunt, cuius ille dignitatis, cuius aetatis, religionis, nationis, indolis fuerit; utrum scriptoris, an solum descriptoris munus obierit; ut, quantum testis ille fidem mereatur, facilius tutiusque statuere possint. Vetterimum, qui primas Hungarorum res aliis uberius ad nos transmiserit, e scriptoribus Graecis Constantinum Porphyrogenitum, e domesticis Anonymum Belae notarium, post hunc Ioannem Turotium, habemus.” Stephanus KATONA, *Historia Critica Primorum Hungariae Ducum: Ex fide domesticorum et externorum scriptorum concinnata*, Pestini, 1778, 1–2 (KATONA 1778).

⁸ DOMANOVSKY Sándor, *Kézai Simon mester krónikája*, Bp., 1906, 8–18; HÓMAN Bálint, *A Szent László-kori Gesta Ungarorum és XII–XIII. századi leszármazói*, Bp., 1925, melléklet.

⁹ GERICS József, *Domanovszky Sándor az Árpád-kori krónikakutatás úttörője* = Uő, *Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban*, Bp., 1995, 8–22 (GERICS 1995).

¹⁰ *Scriptores Rerum Hungaricarum*, I–II, edendo operi praefuit Emericus SZENTPÉTERY, Bp., 1937–1938 (SZENTPÉTERY, *SS. Rer. Hung.*).

¹¹ A krónikakutatás 1938 utáni hatalmas irodalmából lásd VÁCZY Péter, *A Vazul-hagyomány középkori kútfőinkben*, Levéltári Közlemények, 18–19(1940–1941), 304–338; HONTI János, *Anonymus és a hagyomány*, Bp., 1942; GYÖRFFY György, *Krónikáink és a magyar őstörténet*, Bp., 1948; HORVÁTH János, *Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái*, Bp., 1954; GERICS József, *Legkorábbi gestaszerkesztéseink keletkezésrendjének problémái*, Bp., 1961; MÁLYUSZ Elemér, *A Thuróczy-krónika és forrásai*, Bp., 1967; CSÓKA J. Lajos, *A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI–XV. században*, Bp., 1967; DÜM-MERTH Dezső, *Álmos fejedelem mítosza és valósága*, FK, 17(1971), 404–430; *Középkori kútfőink kritikus kérdései*, szerk. HORVÁTH János, SZÉKELY György, Bp., 1974; CSAPODI Csaba, *Az Anonymus-kérdés történe-*

zán, hogy Katona István is ért el maradandó részeredményeket korai elbeszélő kútfőinkre vonatkozólag. Anonymusról szólva például Pray ellenében elveti a IV. Béla-kor (1235–1270) lehetőségét, és óvatosan a 12. század mellett foglal állást, inkább III. Béla idejére (1172–1196) gondolva: ebben ma már neki adhatunk igazat. Béla Jegyzőjét magyar származásúnak véli, a gestában magyarul előforduló részeshatározói esetben tett tulajdonnevek alapján.¹²

A krónikaszerkesztések forrástani szempontból annál kevesebb szerencsét hoztak neki. Az alább következő esettanulmányból kiderül, hogy Katona István milyen közel járt egy nagy horderejű elmélet kimunkálásához. Amint az ismeretes, Thuróczy János magyar történetének bevezetésekor megjegyzi, hogy egy I. Károly- (1301–1342) és egy I. Lajos-kori (1342–1382) krónikából dolgozott, ám kútfői (a *Budai* és a *Képes Krónika* családjának egy-egy példánya) egymással ellentmondóan adták elő a magyarság eredetét.¹³ Bár Katona ezeket az utalásokat többé-kevésbé okkal vonatkoztatja az 1473-ban kinyomtatott *Budai Krónikára* és az 1358-ban írni kezdett I. Lajos-kori kódexre (még ha Thuróczy forrásai el is veszték, de a velük rokon szövegek fennmaradtak), ám ezen túl az időrétegek szétválasztásába ekkor nem megy bele.¹⁴ Erre később tesz kísérletet, amelyhez viszont nem használ fel egy elvileg rendelkezésére álló segítséget. Egy általa számba vett 1359. júliusi oklevélben előfordul János kükkülei főesperes neve; róla helyesen jegyzi meg, hogy „az idézett János főesperes ugyanaz, aki Lajos viselt dolgait az utókor emlékeztére hagyományozta. Ezt Thuróczy krónikájának két részéből, amit maga Thuróczy is megemlített, egy névtelen az előző évben kezdte írni, ami az alább írtak első oldalából kitűnik. Az Úr 1358. évében áldozócsütörtök nyolcadába eső kedden [május 15-én] kezdődik e krónika a magyarok régi és legújabb tetteiről, eredetéről és előmeneteléről, diadaláról és bátorságáról, összegyűjtve különféle régi krónikákból, lejegyezve igazságukat és teljesen cáfolva tévedésüket. Az Úr nevében. Amen. És ki tudja,

te, Bp., 1978; KRISTÓ Gyula, *A Képes Krónika szerzője és szövege = Képes Krónika*, ford. BELLUS Ibolya, Bp., 1986, 459–516 (KRISTÓ 1986); KULCSÁR Péter, *A magyar ősmunda Anonymus előtt*, ItK, 91–92(1987–1988), 523–545; KRISTÓ Gyula, *A magyar történeti irodalom a kezdetektől 1241-ig*, Bp., 1994; THOROCZKAY Gábor, *Az Anonymus-kérdés kutatástörténeti áttekintése (1977–1993)*, Fons, 1994/2, 93–149; 1995/2, 117–143; GERICS 1995; VESZPRÉMY László, *Jegyzetek, Utószó, Irodalom = ANONYMUS, KÉZAI Simon, A magyarok cselekedetei*, ford. VESZPRÉMY László, BOLLÓK János, Bp., 1999, 51–86, 125–173; SZOVÁK Kornél, *Szent László alakja a korai elbeszélő forrásokban*, Száz, 134(2000), 117–145; KRISTÓ Gyula, *Magyar historiográfia*, I, *Történetírás a középkori Magyarországon*, Bp., 2002; VESZPRÉMY László, *Megjegyzések korai elbeszélő forrásaink történetéhez*, Száz, 138(2004), 325–347; SZOVÁK Kornél, *Utószó = Képes Krónika*, ford. BOLLÓK János, Bp., 2004, 233–254; GERICS József, LADÁNYI Erzsébet, *11. századi magyar történeti események középkori történetírásunkban*, Száz, 140(2006), 349–360; VESZPRÉMY László, *Az Anonymus-kutatás ma*, Csodaszarvas, 2(2006), 117–137.

¹² KATONA 1778, 7–28; vö. Georgius PRAY, *Dissertationes Historico-Criticae in Annales Veteres Hunnorum, Avarum et Hungarorum*, Vindobonae, 1761, 70–74.

¹³ Johannes de THUROCZ, *Chronica Hungarorum*, I, *Textus*, ediderunt Elisabeth GALÁNTAI, Julius KRISTÓ, Bp., 1985, 17 (Soliloquium). (THURÓCZY, *Chron. Hung. I.*)

¹⁴ KATONA 1778, 28–33.

hogy nem ugyanezen János főesperes szerkesztette-e ezt a krónikát?”¹⁵ Az 1358-cal kezdődő szövegrész a *Képes Krónika* első fejezete; ilyenformán mivel tudja Katona, hogy Küküllei János egy Thuróczy János által is felhasznált krónikát írt I. Lajos királyról, Thuróczy előszavából pedig közismert, hogy két 14. századi kódexből dolgozott, ebből nem kevesebbet sejtet, mint hogy a *Képes Krónikát* is Küküllei János állíthatta össze. E feltételezéshez képest a kutatás ma már másutt keresi, és másban véli felfedezni a *Képes Krónika* alapjául szolgáló Lajos-kori mű íróját. Ebbe a másik irányba az 1590-es években alkotó humanista történetíró Baranyai Decsi János egyik elejtett megjegyzése terelte a figyelmet. Eszerint: „ha egy bizonyos barbár író, Márk nevezetű, őseink eredetét és tetteit krónikába nem foglalta volna, bizonyosan arra kényszerülnénk, hogy saját szülőföldünkön csak idegenek és jövevények legyünk. Tőle vette ugyanis Thuróczy írásának minden anyagát, de valami olyan rettenetes, barbár írói kifejezésmódban, hogy olybá tűnik, mintha inkább akarná a múltat homályba borítani, semmint a haza dicsőségét öregbíteni.”¹⁶ A Baranyai Decsi-idézetet 1866-ban közlő Toldy Ferenc egy évvel később, 1867-ben adta ki először nyomtatásban a *Képes Krónika* szövegét; a fentiekből adódóan nem véletlenül *Márk krónikája a magyarok tetteiről* címmel.¹⁷ (Érdekes adalék, hogy a *Thuróczy-krónika* sokáig mérvadó 1746-os kiadásának díszítéséül a kiadást végző Johann Georg von Schwandtner nem az ősnymtatvány 1488-as fametszeteit, hanem az akkortájt Bécsben őrzött *Képes Krónika* kódexének iniciáléit használta fel!)¹⁸ Jakubovich Emil mutatta ki 1924-re, a 14. század közepén élt, királyi kancellárián alkalmazott Márk nevű férfi csupán egy akadt, a Veszprém megyei birtokos családból származó Kálti Márk, aki 1336–1337 között udvari pap, 1352-ben királyi kápolnaőr, majd székesfehérvári és veszprémi kanonok volt, 1358-ban székesfehérvári örkanonoki tisztséget viselt.¹⁹

¹⁵ „Ioannes archidiaconus, hic laudatus, idem est, qui res, a Ludovico gestas, memoriae posterorum tradidit, quasue Turotzius duabus chronicorum partes, quas Turotzius suas describendo fecit, ab anonymo quodam anno superiore sunt inchoatae, quod ex his, ab eodem solio primo notatis, apparet. Anno dom. MCCCLVIII. Feria tertia infra octavas Ascensionis eiusdem Domini incepta est ista cronica de gestis Hungarorum antiquis et novissimis, ortu et progressu, victoria eorundem et audacia, collecta ex diversis cronicis veteribus, earundem veritates ascribendo et falsitatem omnino refutando. In nomine Domini. Amen. Et quis scit, an non idem Ioannes archidiaconus haec quoque chronica compilaverit?” Stephanus KATONA, *Historia Critica Regum Hungariae Stirpis Mixtae. Tomulus III. Ordine X. Ab anno Christi MCCCCI. Ad annum usque MCCCXXI*, Budae, 1790, 259 (KATONA 1790). A *Képes Krónika* bevezetőjét lásd SZENTPÉTERY, *SS. Rer. Hung.* I, 239.

¹⁶ „Si unus quidam scriptor barbarus, nomine Marcus, maiorum nostrorum originem ac res gestas in adversaria non retulisset, peregrini certe ac hospites in ipso natali solo esse cogeremur. Ex eo enim Thurotzius materiam scribendi sumpsit omnem, sed ita horrido, barbaro ac poetico sermonis genere usus, ut tenebras potius historiae, quam patriae gloriam suo studio conciliare voluisse videatur.” Ioannes DECIUS, *Praefatio in Syntagma Iuris* = BARONYAI DECSI János *Magyar Historiája 1592–1598*, a szerző életével közli TOLDY Ferencz, Pest, 1866 (Monumenta Hungariae Historica – Magyar Történelmi Emlékek: Második osztály, írók, 17), LX.

¹⁷ *Marci Chronica de Gestis Hungarorum in 4-to*, ed. Franciscus TOLDY, Pestini, 1867.

¹⁸ „M. Ioannis de Thvrócz Chronica Hungarorum, ab origine gentis, inserta simul Chronica Ioannis Archidiaconi de Kikullew, ad annum usque Christi 1464. et ultra perducta.” *Scriptores Rerum Hungaricarum*, ed. Johann Georg von SCHWANDTNER, I, Vindobonae, 1746, 39–291 (SCHWANDTNER, *SS. Rer. Hung.*).

¹⁹ Baranyai Decsi János utalása mellett a 15. századi szepesszombati német nyelvű krónika egyenesen „cronica Martiniana” (helyesen „Cronica Martiana”) néven idézi magyar forrását. Ebből is látszik, hogy a 15–17.

Jakubovich elméletét a kutatók jelentős része elfogadta,²⁰ és bár a teljes bizonyosság igényével ma sem fogalmazhatunk, ennél jobb megoldási kísérlettel azóta sem állt elő senki. Hogy jön mindehhez Katona István? Mennyire ismerhette Baranyai Decsi János műveit? A *Historia Critica* 1595–1600 közötti éveket tárgyaló, 1794-ben kiadott kötete arról árulkodik, hogy nem forgatta Baranyai Decsi magyar történiáját (elsősorban Istvánffy Miklós és Bethlen Farkas elbeszélésére hagyatkozott),²¹ ám mivel a *Commentarii* első kiadása 1798-ban jelent meg, Katona ezért nem hibáztatható.²² Csakhogy ez az ízig-vérig humanista elfogultságú kemény ítélet, amely Márk középkori stílusát sújtja, nem a *Commentarii*, hanem a *Syntagma Institutionum Iuris Imperialis ac Hungarici* (Kolozsvár, 1593) bevezetőjében foglaltatik, márpedig erről a könyvről tudomása volt Katona Istvánnak, hiszen szerepeltette Baranyai Decsi János munkái között!²³ Minden tudásalapja megvolt ahhoz, hogy megtegye korát megelőző felfedezését, hanem ehhez olyan kifinomult módszertani felvértezettséggel kellett volna rendelkeznie, ami halála után mintegy 80–100 évvel alakult csak ki hazánkban, nemzedékek egymásra épülő eredményei (például a krónikakutatás kifejlődése) révén. Ennek híján kizárólag valamifajta isteni szikra vezethette volna Katona Istvánt egy 14. században alkotó Márk nevű krónikáshoz.

Katona István életművét, ilyenformán anyagkezelését is a *Historia Critica* tükrében szokás szemlélni és megítélni. Hóman Bálint kritikai magyarázatokkal és jegyzetekkel kísért forráskiadvány jelleget tulajdonított a nagy kötetfolyamnak, ugyanakkor elismerte azt, hogy számos vitatott kérdést tisztázott, és az egyes kútfők hitelességéről sokszor hasznos eligazítást közölt.²⁴ Kosáry Domokos viszont csupán kommentált forrásgyűjteményként vette számba, ami, úgy mond, már a megírás kezdetén is elavultnak számított.²⁵ Valójában a Katona István koráig megélt magyar történelem írott emlékeinek legnagyobb csoportját a levéltári kútfők töltik ki, sokszorosán felülmúlva az elbeszélő és a jogi források mennyiségét. A Mohács előtti oklevelek háromszázézes nagyságrendben maradtak ránk, az újkori iratanyag tömege meg gyakorlatilag beláthatatlan. Ebből kiindulva érdemes azt sorra venni, hogy ezek kiadásával és kritikai értékelésével meddig jutott a kutatás Katona felléptéig – és hol tart ma, jó kétszáz év múltán. Nem érezvén magam illetékesnek az újkori irattan területén, kizárólag a középkori oklevelek feldolgo-

század folyamán széleskörű ismertségnek örvendett Márk krónikája. JAKUBOVICH Emil, *Adalékok legrégibb nyelvemlékes okleveleink és krónikáink íróinak személyéhez: Ki volt Anonymus és Márkus krónikás?*, Bp., 1924, 15–16.

²⁰ KRISTÓ 1986, 465–471.

²¹ Stephanus KATONA, *Historia Critica Regum Hungariae Stirpis Austriacae. Tomulus VII [!]. Ordine XXVI. Ab anno Christi MDLXXVI [MDXCV]. Ad annum usque MDXCIV [MDC]*, Budae, 1794 (KATONA 1794a). Istvánffyra történt hivatkozását, a tőle való idézeteket lásd pl. 30–31, 263–265, 297, 324, 348. Ugyanakkor nem hagyatkozik mindig kizárólagosan forrása szövegére, lásd pl. az alábbi megjegyzését, „Interea cum equitatu suo accurrit Cicala bassa; et Christianos a latere invadit (Huius Istvanfius non meminit).” KATONA 1794a, 349. Bethlenre lásd pl. *uo.*, 159, 202, 265.

²² BARTONIEK Emma, *Fejezetek a XVI–XVIII. századi magyar történetírás történetéből*, Bp., 1975, 269.

²³ Stephanus KATONA, *Historia Critica Regum Hungariae Stirpis Austriacae. Tomulus IX. Ordine XXVIII. Ab anno Christi MDCVI [MDCI]. Ad annum usque MDCVIII*, Budae, 1794, 839–840 (KATONA 1794b).

²⁴ HÓMAN Bálint, *A forráskutatás és a forráskritika története Magyarországon* = HÓMAN 1938, 410.

²⁵ KOSÁRY Domokos, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, Bp., 1980, 577.

zottságának mértékéről adok rövid áttekintést. A több évtizedet átfogó levéltári anyagmentés eredménye, a *Hevenes–Kaprinai Gyűjtemény* a maga teljességében sosem jutott sajtó alá, jóllehet az tény, hogy az 1800-as évek forráspublikációi során bőven kiaknázták. A középkorra vonatkozó híranyag túlnyomó része és annak fent említett alapvető jezsuita adatbázisa tehát kizárólag kézíratosan állt rendelkezésre. Ami kevés oklevélkiadásra Katona támaszkodhatott, azt az alábbi helyeken érthette el: a Tengermellék egyháztörténetét összefoglaló Daniel Farlati *Illyricum Sacrum*ában,²⁶ Kaprinai István kétkötetes Mátyás-kori okmánytárában,²⁷ Kerchelich Baltázár Ádám zágrábi egyháztörténetében,²⁸ Koller József pécsi egyháztörténetének addigra napvilágot látott tételeiben,²⁹ Wagner Károly Sáros megyei okmánytárában,³⁰ még néhány közlésben,³¹ valamint Pray György évkönyveiben elszórtan.³² A *Historia Critica* éppen ezért nem elavult, hanem ellenkezőleg, hiánypótló és maradandó alkotásnak bizonyult: egyszerre lett a minden addiginál bővebb magyar okmánytár, illetőleg az egyik legjelentősebb történeti szintézis. Ráadásul Hóman Bálint joggal hangsúlyozta, hogy forráskiadványként is megbízhatóbb szövegváltozatokat nyújt, mint Fejér György kizárólag oklevelek közlésére hivatott *Codex Diplomaticus*.³³ Mivel a sok oklevél első kiadását végző Katona István rendre megjelöli, ha más kézíratos gyűjteményéből vesz át anyagot, a pusztá kéziratosság feltüntetésekor okkal következtethetünk arra, hogy azok saját másolatai.³⁴ Katona ilyenformán nem csak felhasználója, de tevékeny részese is volt a jezsuiták levéltári gyűjtőmunkájának. Önálló következtetéseinek, ítéleteinek tudósi értékét még akkor sem lehet elvitatni, ha teljes oklevéldézetei tényleg minduntalan megtörik az előadás menetét, és vajmi keveset mutatnak fel abból az elméleti érzékenységből, ami máskülönben az elbeszélő kútfők forrásértékét befolyásoló lehetséges tényezők sorolásakor nyilvánult meg a *Historia Critica* kötetfolyamának kezdetén. És hogy mennyire időtállóak Katona István szövegkiadói érdemei, azt csak a halála óta eltelt közel kétszáz év diplomatikai kutatásainak fényében láthatjuk tisztán. Az 1800-as évek legjelentősebb gyűjteményei a pusztá oklevélközlésekben merültek ki; kritikai értékelésük, a hamis, interpolált, hibás keltezésű vagy éppen keltezetlen emlékek különválasztása csak a 19. század utolsó évtizedeiben kezdődött Horvát Árpád, Fejérpataky László és Karácsonyi János munkásságával, nem

²⁶ Daniel FARLATI, *Illyricum Sacrum*, I–VIII, Venetiis, 1751–1819.

²⁷ Stephanus KAPRINAI, *Hungaria Diplomatica temporibus Mathiae de Hunyad Regis Hungariae*, I–II, Vindobonae, 1767–1771.

²⁸ Balthasar Adamus KERCHELICH, *Historiarum Cathedralis Ecclesiae Zagrabienensis Partis Primae*, Tomus I, Zagrabiae, [é. n.].

²⁹ Josephus KOLLER, *Historia Episcopatus Quinqueecclesiensis*, I–VII, Posonii–Pesthini, 1782–1812.

³⁰ Carolus WAGNER, *Diplomatarium Comitatus Sarosiensis*, Posonii–Cassoviae, 1780.

³¹ Az 1923 előtti kiadványokról lásd SZENTPÉTERY Imre, *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke (Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica)*, I. Bp., 1923, VIII–XIII.

³² Georgius PRAY, *Annales Regum Hungariae*, I–V, Vindobonae, 1763–1770.

³³ HÓMAN 1938, 410. Ezt újabban az *Anjou-kori oklevéltár* munkálataiban részt vevő PITI Ferenc erősítette meg.

³⁴ Egyetlen Anjou-kori kötetének néhány évköréből vett példák: „Ex autogr.” (1351), KATONA 1790, 53; „Ex. Mss. Hevenes.” (1355), *uo.*, 113; „Ex. MSS. Cornidesianis.” (1355), *uo.*, 125; „Ex MSS. Hevenes.” (1355), *uo.*, 126–127; „Ex Mss. Schönvvizner.” (1357), *uo.*, 182; „Ex autographo.” (1358), *uo.*, 238.

véletlenül akkor, amikor a krónikakutatás honi megalapítói is színre léptek. A pozitívizmus jegyében sorjázó okmánytárak azonban nem a teljesség igényével, hanem időbeli vagy tematikai megszorítással (egy-egy család, város, megye, szerzetesrend anyagából) készültek. A rendszerezés nehézségeit mi sem szemléltetheti jobban, mint hogy az Árpád-házi királyok okleveles termésének megrostálása több évtizedet vett igénybe: Szentpétery Imre hagyatékát csak 1987-re tudta kiteljesíteni Borsa Iván. S mivel a magyar diplomatikai emlékek megosztása egyenetlen, zömük a vegyes-házi királyok idején keletkezett, az általuk rendbe szedett Árpád-kori mennyiség jóval a tízezres nagyságrend alatt maradt! Az utóbbi évtizedekben két korszak termésének begyűjtését vállalta fel a kutatás. Mályusz Elemér 1951-ben indította útjára a *Zsigmondkori oklevéltár* sorozatát; az 1387–1437 közötti időszakaszban a legújabb publikáció az 1423. esztendő feldolgozását hagyta maga mögött.³⁵ Kristó Gyula 1990-ben adta ki az *Anjou-kori oklevéltár* első kötetét; az 1301–1387 között kiállított oklevelek közlése 2007-ben haladta túl az 1342-es királyváltás „lélektani” határát, most 1343-nál tart.³⁶ E két kezdeményezésnek több közös vonása akad: egyrészt mindkettő túlnőtt alapítója életidején (jelenleg tanítványaik, követőik, munkatársaik folytatják a sorozatokat), másrészt a teljes betűhív közlés helyett regeszta formában (vagyis kivonatosan), kritikai jegyzetekkel ellátva és magyar nyelven tájékoztat a források tartalmáról. Hunyadi- és Jagelló-kori okmánytár pedig még sehol. A késő középkorba csupán egy-egy tematikus rend szerint szervezett kiadvány nyúlik; a legújabb törekvések közül különösen figyelemreméltóak az Északkelet-Magyarország – Szabolcs, Bereg, Ugocsa – megyei hatóságai által kibocsátott oklevelek programszerű feltárásának publikált eredményei.³⁷ Katona István alkotói ideje után vált tehát tömegessé a hazai oklevélkiadás, s fejlődött ki a diplomatika és a hozzá kapcsolódó történeti segédtudományok módszertana.³⁸ Bár több tízezer példányt dolgoztak fel különböző időkben és különböző színvonalon, de a Mohács előtti állomány teljes kritikai kiértékelésétől oly messze vagyunk, hogy nem túlzás sok évtizednyi időt számítani a kutatások bevégzésére. Ebből világosan kitetszik, mennyire igaztalan a *Historia Critica* – ha nem kizárólagosan, de eltagadhatatlanul erősen érvényesülő – forrásgyűjtemény-jellegét a megírásakor is elavultnak bélyegezni.

E diplomatikai kitérő után érdemes újra az elbeszélő kútfők körére összpontosítanunk, mert bár azokból nem kevesebb lelkesedéssel és bőséggel idéz Katona, mint az oklevelekből vagy a törvények szövegéből, de egyfajta rendező szándékkal kizárólag ezt a

³⁵ *Zsigmondkori oklevéltár*, X (1423), szerk. C. TÓTH Norbert, Bp., 2007.

³⁶ *Anjou-kori oklevéltár*, XXVI (1342), szerk. PITI Ferenc, Bp.–Szeged, 2007; *Anjou-kori oklevéltár*, XXVII (1343), szerk. Uő, Bp.–Szeged, 2007.

³⁷ *Szabolcs megye hatóságának oklevelei*, I (1284–1386), szerk. PITI Ferenc, Szeged–Nyíregyháza, 2004; *Szabolcs megye hatóságának oklevelei*, II (1387–1526), szerk. C. TÓTH Norbert, Bp.–Nyíregyháza, 2003; *Bereg megye hatóságának oklevelei* (1299–1526), szerk. NEUMANN Tibor, Nyíregyháza, 2006; *Ugocsa megye hatóságának oklevelei* (1290–1526), szerk. C. TÓTH Norbert, Nyíregyháza, 2006.

³⁸ A legalapvetőbb irodalomból lásd GÁRDONYI Albert, *A történelmi segédtudományok története Magyarországon*, Bp., 1926; SZENTPÉTERY Imre, *Magyar oklevéltan*, Bp., 1930; *A történelem segédtudományai*, szerk. BERTÉNYI Iván, Bp., 2006. A tudományág jelenéről lásd SOLYMOSI László, *Jelentés a magyar diplomatika helyzetéről: A 20. század mérlege és a 2005. évi állapot*, Száz, 141(2007), 505–515.

forráscsoportot illetve. Katona István ugyanis a *Historia Critica* „ausztriai-házi” alsorozatának egyes kötetei végén felsorolja, hogy az adott korszakról mely írók alkottak említésre méltót, közli rövid életrajzukat, az általa ismert műveik jegyzékét. Ebbéli tevékenységét irodalomtörténet-írásunk a historia litteraria tárgykörébe sorolja. Mivel ez a fogalom több jelentésben érvényesül, kíváncsian lenne közmegegyezésre törekedni. Legújabbban Tüskés Gábor végezte el a kérdés elméleti áttekintését. Szerinte a historia litteraria legszélesebb értelme a tudománytörténet, amely átfogja a tudományosság és a művelődés minden területét; szűkebb értelemben az írott emlékek tanulmányozása és kritikai értékelése a tudományok összességében; tovább szűkített jelentéstartományban a könyvek és a tudományos irodalom tudománya. Tüskés mindazonáltal kiemeli, hogy még nem ismerjük a fogalom használatának pontos történetét.³⁹ Molnár Andrea Katona István kapcsán szintén több értelemben alkalmazza a historia litteraria kitételt: ahol Katona VII. Konstantin, Anonymus és Thuróczy forrásértékét firtatja (*Prolegomenon*), ott csak magyar vonatkozású történetírás-történetet, vagyis egyfajta historiográfiát ért rajta; másutt tágabb értelemben vett tudománytörténetet.⁴⁰ A *historiográfia* és a *historia litteraria* egymáshoz való viszonyát azok időhatárai miatt is érdemes lenne tisztázni. Tüskés Gábor arra figyelmeztet, hogy célszerű egységben kezelni a historia litteraria 1690-es évektől az 1810-es évekig tartó időszakát;⁴¹ állítsuk emellé a Hevenes Gábortól (1695) Katona István haláláig (1811) érő historiográfiai fejlődésvonalat – az egybeesés nem lehet véletlen!

Nem tisztem részletesen foglalkozni Katona István historia litteraria-műfajba tartozó eredményeivel, már csak azért sem, mert a kiadott anyag és a Molnár Andrea által nemrég Rozsnyóban felfedezett kézirat írói lexikon összevetése nagyobb lélegzetű munkát kíván.⁴² A *Historia Critica* lapjain közölt változatokról viszont annyit meg kell itt jegyezni, hogy még a protestánsokról is alapvetően tárgyilagosan szól Katona, mint Alvinczi Péterről, Pázmány Péter nagy ellenfeléről,⁴³ különös megbecsüléssel Bél Mátyásról;⁴⁴ a felekezeteit oly gyorsan váltogató Dávid Ferenc bírálatakor sem érezni túlzást.⁴⁵ Azért

³⁹ TÜSKÉS Gábor, *Az irodalomtudomány és -kritika XVIII. századi történetéhez: Koncepciók, módszerek, kutatási lehetőségek = Historia litteraria a XVIII. században*, szerk. CSÖRSZ Rumen István, HEGEDŰS Béla, Tüskés Gábor, Bp., 2006, 25–27 (TÜSKÉS 2006).

⁴⁰ MOLNÁR Andrea, *Katona István kézirat írói lexikonjai*, kézirat, 2008 (MOLNÁR 2008b). Itt köszönöm meg Molnár Andreának, hogy tanulmánya kéziratát változatát készséggel rendelkezésemre bocsátotta.

⁴¹ TÜSKÉS 2006, 40.

⁴² MOLNÁR 2008b.

⁴³ „Alvintzi Petrus, Enyedini natus, Magno-Varadini litteris excultus, ibidem, post geminam in exteris provinciis peregrinationem, professor renuntiatus, deinde minister Calvinianis primum Varadiensibus, deinde Cassoviensibus datus, aliquot opuscula contra Romano-catholicos edidit...” Stephanus KATONA, *Historia Critica Regum Hungariae Stirpis Austriacae. Tomulus XII. Ordine XXXI. Ab anno Christi MDCXXIII. Ad annum usque MDCXXXVII*, Budae, 1794, 819.

⁴⁴ „Patriae rebus eruderandis intentus, haec ingenii monumenta relinquit...” Stephanus KATONA, *Historia Critica Regum Hungariae Stirpis Austriacae. Tomulus XX. Ordine XXXIX. Ab anno Christi MDCCXL. Ad annum usque MDCCCLXXX*, Budae, 1809, 939 (KATONA 1809).

⁴⁵ „...severioribus disciplinis eruditus Wittenbergae, desultoriae fidei, primum Lutheranus et superintendens 1556. deinde Calvinianus et Petri Melii defensor 1559. demum Arianus ac errorum Blandratae promotor

ő sem tagadta meg önmagát, így egykori jezsuita rendtársairól némelykor az indokoltnál bővebben értekezett,⁴⁶ bár éppen Inchofer Menyhértről annak jelentőségéhez képest keveset szólt.⁴⁷ E jegyzékben szerepelteti saját magát is, de mértéktartó tárgyilagossággal csak ennyit jegyez meg: „hogyan Katona Istvánt az írók között lehet-e számon tartani, azt mások ítélik meg.”⁴⁸

Katona István tudományos eredményeiről és írói magatartásáról

A néhai jezsuita kutató fenti kíváncsiságának is eleget téve felidézem néhány jellemző okfejtését, amelyek révén valóságghú képet kaphatunk a forrásait elemző tudósról, de a maga igazát védő, vitakozó emberről is. Példáimat jórészt a régmúlta vonatkozó megállapításaihoz veszem, hiszen ezektől várható el leginkább a személytelen tárgyszerűség; ellenpontozásuk gyanánt ugyanakkor azt is nézem, miként szembesült Katona saját 18. századának kényes kérdéseivel. A Decsy Sámuellel folytatott pengeváltását sem mellőzöm, hogy a vita műfaji követelményei okán élesebb fogalmazása, valamint szépmíves magyarsága is elibénk táruljon. A 9–10. század feltárásakor maradandó eredményein túl gondolatébresztő felvetéseit is illik tekinteni, hiszen sok vitás kérdés máig megválaszolatlan.

A *Prolegomenon* három legfontosabb forrása közül kettő határozott álláspontot foglal el az első magyar nagyfejedelem személyét illetően – méghozzá egymásával kibékíthetetlen ellentétben. Bíborbanszületett Konstantin Árpádot, Anonymus Álmost tartja e méltóság első betöltőjének.⁴⁹ E két kútfő szinte egy időben vált ismertté Magyarországon: a bizánci császár ezen adatát 1740-ben vezette be historiográfiánkba a jezsuita Kéri Borgia Ferenc, a Névtelen Jegyző gestája először 1746-ban jelent meg.⁵⁰ A valóságban soha le nem folytatott történelmi vita egy új idősíkon éledt fel, méghozzá Pray György

ab anno 1563. propter blasphemam doctrinam accusatus, damnatus ac Devam deductus in 1576. in ergastulo sordibus confectus, interiit 1579.” KATONA 1794b, 839.

⁴⁶ Lásd pl. a jezsuita Kiss Imréről, II. Rákóczi Ferenc nevelőjéről: Stephanus KATONA, *Historia Critica Regum Hungariae Stirpis Austriacae. Tomulus XVII. Ordine XXXVI. Ab anno Christi MDCXCXVII. Ad annum usque MDCCV*, Budae, 1805, 735–738.

⁴⁷ „Inchofer Melchior, Ginsii natus 1584. S. I. tironibus adlectus Romae 1607. Messanae sublimiores scientias professus ac demum Mediolani mortuus 1648. praeter alios ingenii partus, edidit Annales ecclesiasticos regni Hungariae. Romae 1644.” Stephanus KATONA, *Historia Critica Regum Hungariae Stirpis Austriacae. Tomulus XIII. Ordine XXXII. Ab anno Christi MDCXXXVII. Ad annum usque MDCLVII*, Budae, 1794, 909.

⁴⁸ „Katona Stephanus, an inter scriptores numerum facere possit, alii iudicent.” Stephanus KATONA, *Historia Critica Regum Hungariae Stirpis Austriacae. Tomulus XXII. Ordine XLI. Ab Anno Christi MDCCXCII. Ad annum usque MDCCCI*, Budae, 1802, 595 (KATONA 1802).

⁴⁹ MORAVCSIK Gyula, *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*, Bp., 1984, 44–45 (MORAVCSIK, ÁMTBF); SZENTPÉTER, SS. *Rer. Hung.* I, 40–41.

⁵⁰ Franciscus KÉRI BORGIA, *Epitome Historiae Byzantinae, e compluribus Graecis praesertim Scriptoribus concinnata, a Theophilo Imperatore ad Basilium Iuniorum, Tyrnaviae*, 1740, 48, 82–87; SCHWANDTNER, SS. *Rer. Hung.* I, 1–38.

jóvoltából, aki a császár értesülését fogadva el élesen bírálta Anonymust.⁵¹ A *De Administrando Imperio* (DAI) 38. fejezetéből vett kitétel a tekintélyes Pray sarkalatos állásfoglalásává merevedett. Ez az ítélet olyannyira erősen kerítette hatalmába nagy tudású megalkotóját, hogy az élete alkonyán megjelent rövid királyságtörténetének elején a vérszerződés szövegét így „javította”: „a fejedelmi személyek, akik Álmost (Árpádot) szabad akaratukból választották fejedelmükké”.⁵² Katona István ezzel szemben Anonymus pártját fogta.⁵³ Nézeteltérésükből mégsem születtek egymásra felelgető tanulmányok: már idősebben is – a másik véleményének tiszteletben tartásával – ki-ki a maga álláspontján maradt meg. Pedig ekkor a forráskritika egyik fő elméleti kérdését tisztázhatták volna: a korábbi, de idegen, vagy a későbbi, de hazai lejegyzésű hagyománynak hihetünk-e inkább ez esetben. Ehelyett mindkét jezsuita az egyéniségére jellemző megoldást választotta. Pray az ütköztetés után az egyik nézetet lesöpörte az asztalról, míg az egyeztetésre törekedő Katona érdekes elméletet gyártott: a hét fejedelmi személy előbb 884-ben szabad akaratából megválasztotta Álmost, majd 889 folyamán Árpádot kazár szokás szerint inaugurálták: vagyis a két adatot időben egymás mögé illesztve megkettőzte a fejedelmválasztást!⁵⁴ Álmos idejét Anonymus 884-e és Regino 889-e között számlálta, ami egy újabb megkettőződés eredménye, mert a prűmi apáttól kölcsönvett évszám torzult 884-re.⁵⁵ Bár ezeket a dátumokat meghaladta a kutatás, azt határozottan kijelenthetjük, hogy Álmos első fejedelemsége tekintetében Katona István (vagyis voltaképpen Anonymusnak) van igaza. Mert ugyan az érvek az elmúlt idők során a tudomány fejlődésének függvényében mindkét oldalon finomodtak, de amíg az Árpád elsőségét állító forrásadatok nem állják ki a kritika próbáját, az Álmos mellé felsorakozó szempontok a gesta igazát erősítik.⁵⁶ Ennek láttán mi sem lenne kézenfekvőbb, mint hogy Katona az „Álmos-ház” fogalmát alkossa meg, ám ehelyett éppen ő tudatosította máig ható érvennyel az „Árpád-ház” praktikus szakkifejezést. (Az eredeti pogány elnevezés ugyanis kiesett a történelmi emlékezetből; először Zsámboki Jánosnál találkozni az „Árpád-ház” kifejezés elemeivel 1568-ban, de felvetését hosszú bizonytalanság követte.)⁵⁷ Állásfoglalása csak első pillantásra meglepő; valójában a gesta mély megértését tükrözi. Felismerte, hogy Anonymus sem tudott határozottan dönteni: Álmost a turulmonda és a vérszerződés nemzeti históriánk mitikus kezdőalakjává magasztosítja, ezért helyénvaló őt első fejedelmünként tisztelni; ám a honfoglalás művét mégis fia, Árpád teljesítette be, aki Attila örökét birtokba vette, így vált a Kárpát-medencei magyar uralom kezdetének méltó jelképévé, a magjából fakadt királyok névadó ősatyjává.

⁵¹ Georgius PRAY, *Annales Veteres Hunnorum, Avarum et Hungarorum*, Vindobonae, 1761, 310 (PRAY 1761).

⁵² „...ut isti, principalis personae, qui sua libera voluntate, Almum (Arpadum) sibi Ducem elegerunt...” Georgius PRAY, *Historia Regum Hungariae*, I, *Cum notitiis praeiis*, Budae, 1801, XXIII.

⁵³ Már a *Historia Critica* első kötetének fejezetcímeiből is ez derül ki: „Almus, Dux I.”, KATONA 1778, 34–107; „Arpadus, Dux II.”, *uo.*, 107–268.

⁵⁴ KATONA 1778, 38–40.

⁵⁵ *A honfoglalás korának írott forrásai*, szerk. KRISTÓ Gyula, Szeged, 1995, 288.

⁵⁶ Ennek rövid összefoglalását, a korábbi szakirodalom feltüntetésével lásd SZABADOS György, *Árpád fejedeleme – történet és emlékezet*, Magyar Tudomány, 168(2007)/11, 1430–1432 (SZABADOS 2007).

⁵⁷ Részletesebb kifejtését lásd SZABADOS 2006, 215–218.

Az Árpád-házzal kapcsolatos genealógiai problémák feloldására több ízben is a rá oly jellemző sajátos egyeztetői megoldást kínálja: úgy véli, egy személy akár több név mögött is rejtőzhet. Ő pendítette meg először a hazai írott hagyományban szereplő Előd és a *DAI*-ban előforduló Levedi azonosságát, és e vitatott nézet újra és újra megfogalmazódik.⁵⁸ A *DAI* 40. fejezetének ellentmondására – amely szerint a hadtörténeti részben található Levente, Árpád fia kevéssel alább, a leszármazottak közül hiányzik⁵⁹ – egy másik valószínű megfejtést kínált. Erre Pray György irányította figyelmét, ám vele ellentétben Árpád első fiát nem a csatamezőn halva, hanem a családfán rejtőzve vélte felfedezni: „nem azért hallgatta el amott Levente nevét, mert amidőn ő maga otthon vitézkedett, meghalt, hanem mert Jeলেখ, vagy egy másik Árpád-fi neve alatt lappangott, avagy kétnevű volt és a Levente, azaz bajvívó megszólítást előnévként vette fel.”⁶⁰ A fejedelmi családtagok sorsa iránti érdeklődésétől vezérelve máig megoldatlan, s talán örökre megoldhatatlan forrásproblémára mutatott rá, amint Vajk-István és a főhatalomra törő somogyi nagyúr Koppány rokonsági viszonyát kutatta. Erről korábban külhoni rendtársa, Jan Stiltinck (Johannes Stiltinus) bollandista történetíró fogalmazta meg nézetét, de amint az látszik, belegabalyodott a családfa ágaiba. „A somogyi grófot vagy vezért a magyarok Koppánynak hívják, és Ransanus őt Szent István vérrokonának mondja. Bonfini Koppányt Kopasz Szerind fiának állítja. Thuróczy a 27. fejezetben Gézának egy testvérét tulajdonít, Mihályt, akinek elősorolja két fiát, Kopasz Lászlót és Vazult. Ez a Kopasz László tehát Szent István unokatestvére volt. Azonban úgy tűnik, Koppány nem ezen Kopasz fia volt, aki így bizonyosan fiatalabb lehetett Istvánnál, és mivel Koppány apját tőle eltérően Kopasz Szerindnek hívták, ő tehát szemlátomást másvalaki volt. Úgy lehet, Ransanus a két Kopaszt összetévesztette, és ezért hihette Koppányt István rokonának, amit nem mernék állítani.”⁶¹ Bár Stiltinck ismerte a *DAI*-t, hiszen adatait kiaknázták,⁶² Katona sikeresebben mérte fel, meddig mehetünk el a Bizáncban és itthon lejegyzett hiányos családtörténeti elemek összefűzésekor. „Jóllehet a Koppány és Szent István közötti vérrokonosság fokát pontosan kijelölni nem lehet, mivel a hosszú idő és a történetírók hiányosságai e dolgok megismerését elrejtik előlünk, ám az a Bíborbanszületett alapján bizonyos, hogy Árpádnak több fia, unokája, dédunokája volt, így okkal vélhető,

⁵⁸ KATONA 1778, 114. A kérdés újabb historiográfiai áttekintését lásd KRISTÓ Gyula, *Előd: A magyar őstörténet- és krónikakutatás egy fejezete*, Bp., 2000, 3–9.

⁵⁹ MORAVCSIK, *ÁMTBF*, 47–49.

⁶⁰ „Non igitur ea de causa Liuticam ibi non nominat, quod, dum rem fortiter domi gerit, mortem oppetierit; sed vel quia sub Ielechi vel alterius alicuius Arpadi filii nomine latuerit, vel binomius fuerit, ac appellativum Leventae, seu pugilis, agnomen adsciverit.” KATONA 1778, 160; vö. PRAY 1761, 326, 343. PAULER Gyula már egyenesen a „levente” Tarkasról beszél: *A magyar nemzet története Szent Istvánig*, Bp., 1900, 32.

⁶¹ „Comitem aut ducem illum Simigiensem, Cupam Hungari vocant, dicitque Ransanus fuisse S. Stephani consanguineum. Ait Bonfinius Cupam fuisse Calvi Zirindi filium. Turoczius cap. 27. Geysae attribuit fratrem Michaelem, hujusque filios recenset Calvum Ladislaum et Vazul. Hic itaque Calvus Ladislaus erat patruelis S. Stephani. Verum Cupa non videtur hujusce Calvi filius, quia sic junior verosimiliter fuisset Stephano, et quia pater Cupae vocatur Calvus Zirind ad distinctionem, ut apparet, alterius. Fieri potest, ut Ransanus duos Calvos confuderit, indeque crediderit Cupam fuisse Stephani propinquum, quod affirmare non ausim.” IOANNES STILTINGUS, *Vita Sancti Stephani Regis Hungariae*, Jaurini, 1747, 58 (STILTINGUS 1747).

⁶² STILTINGUS 1747, 18–22.

hogy Koppány és apja, Tar Szerind, Árpád ivadékaitól származtak; Szerind talán Ezelech, avagy Falicsi neve alatt rejtezik.⁶³ E rokonságról, s általában Koppányról nem nagyon árulnak el többet a középkor írástudói, Katona mégis helyesen következtetett arra, hogy az utódlásért folytatott harcot csak az uralkodó nemzetség tagjai vívhatták.

Árpád személye kapcsán különösen indokolt történetírói aktualitásról beszélni, hiszen a 2007. esztendőben emlékezhettünk halálának 1100. évfordulójára. Mivel 907 egy másik jeles eseménnyel is büszkélkedhetik, július 4-én és 5-én zajlott le a bajorok elleni viadal Pozsonynál, a Magyar Nagyfejedelemség haderejének legfényesebb honvédő helytállása, fel-felöltlik a harc és Árpád halála közötti ok-okozati összefüggés lehetősége.⁶⁴ A kettős évforduló nem túl örvendetes forrástani érdekessége, hogy amíg Árpád végidejéről egyedül hazai kútfő (Anonymus), addig a pozsonyi csatáról kizárólag külhoni híradás (*Salzburgi Évkönyv*, *Sváb Évkönyv*, Aventinus) szól. Azon kutatók számára, akik eleve gyanakvással kezelik a Névtelen Jegyző évszámát, ez a kérdés fel sem merül. Ilyen volt Pray György is, aki Kusál gyula halálát a 902. esztendőnél tárgyalta, és innen következtetett vissza Árpádéra. „Ha pedig annak idejét számítjuk, hogy Árpádot a kazárok tanácsára a magyarok főhatalmat gyakorló fejedelmének tartjuk, könnyen lehet, hogy az előző esztendőben hetvenévesnél is idősebb volt: ennél fogva egyrészt kora, másrészt a források hallgatása okán nem képtelenség arra gondolni, hogy egy évvel azelőtt távozott a földi létből. Egyetért ebben Béla király Névtelen Jegyzője, leszámítva azt, hogy az elhalálozást öt esztendővel későbbre teszi.”⁶⁵ Prayt itt szemmel láthatólag cserbenhagyta kritikai érzéke; Katona könnyűszerrel mutatott rá az érvelés gyengeségére. „Árpád halálát Pray 902 elé helyezi, ám mivel e feltevésére a görög írók hallgatásából és Kusál frank évkönyves említéséből következtetett, kijelenthetjük, nem bizonyít meggyőzően; azon elv szerint, amely az előrebocsátott kérdésben szerepel, nem látom be, miért nem állja meg a helyét Anonymusnak, a hazai írónak a hitelessége. Anonymus Álmos apjának, Ügyeknek a házasságkötését 819-re helyezi. Még ha mindjárt a következő évben jött is világra Álmos, Árpád születését 835 elé bajosan keltezhetjük, vagyis nem volt hetvenesztendő, kiváltképp 902 előtt nem hunyt el hetvenesztendő kor felett, ahogy azt a jeles szerző állítja Árpádról. De ha még idősebb is lett volna, vajon emiatt elvetendő-e Anonymus, miután megállapítja, hogy sokan ennél is tovább élnek? Semmi nem kény-

⁶³ „Licet igitur gradum consanguinitatis, quo Cupa S. Stephanum contingebat, designare non liceat, quod longa vetustas et scriptorum inopia harum rerum notitiam nobis subduxerit; quia tamen ex Porphyrogenito constat, plures Arpado filios, plures nepotes et pronepotes fuisse, suspicari licet, Cupam eiusdem patrem, Caluum Zirind, ex hac Arpadi progenie descendisse, et fortassis Zirindum sub Ezelech, aut Phalitzim, latere.” KATONA 1778, 710–711.

⁶⁴ Ennek feltételezése idegen a 10. századi magyarok szellemiségétől. SZABADOS 2007, 1435.

⁶⁵ „Si enim temporis illius rationem habeamus, quo ex Chazarorum consilio suprema Hungaris potestate Arpadum praefectum fuisse docuimus, facile ante praesentem annum septuagenario maior esse potuit, itaque cum aetatis, tum silentii titulo nihil absurdi fuerit, si eum ante hunc annum rebus humanis exemptum ponamus. Consentit anonymus Belae regis Notarius nisi quod mortem Arpadi quinquennio ferius contigisse existimat.” PRAY 1761, 342–343. Újabban, más megfontolásból, de szintén 900 körüli évekre teszi Árpád halálát KRISTÓ Gyula, *Árpád fejedelmútódai* = *Uő, Árpád fejedelmétől Géza fejedelemig*, Bp., 2002, 100 (KRISTÓ 2002).

szerít tehát arra, hogy változtassunk Anonymus időrendjén.”⁶⁶ Okfejtése ma is vállalható, hiszen jóllehet nem egészen pontosak Anonymus dátumai, de nagyságrendileg helytállóak. Álmos és Árpád életkorára vonatkozólag ráadásul Konstantin császár még vissza is igazolja a gestát, amennyiben azt írja, hogy 895-ben Árpád fia, Levente a bolgárok ellen hadakozott:⁶⁷ ugyanis ha Árpádnak ekkorra fegyverbíró felnőtt fia volt, akkor ő már meglett férfi, atyja, Álmos pedig idős ember kellett hogy legyen. Katona tehát ez esetben helyesen érvelt; annak indoklásával viszont adós maradt, hogy az Aventinus alapján elbeszélte támadó bajor hadjáratot és a pozsonyi csatát miért Zoltán ideje alá sorolta,⁶⁸ holott akár Árpád fejedelemségébe is illeszthette volna. Az összképhez tartozik még, hogy újabban – legalábbis 907 erejéig – Veszprémy László helyreállította a bajor humanista író, Aventinus hitelét, sőt korai hadtörténelmünk első igényes, tudós feldolgozóját láttatja benne;⁶⁹ így hát Katona Istvánt sem érheti vád, amiért bátran hagyatkozott erre a késő középkori forrásra. Ám azt az Anonymustól sugalmazott nézetet, miszerint Árpádot legkisebb fia (!), Zoltán követte volna méltóságában,⁷⁰ ma már elveti a tudomány, mivel a pogány öröklésrend szerint a hatalom a fiak között sorba járt, a legifjabb következett utoljára.⁷¹ A példatárat parttalanná bővíthetnénk, de remélhetőleg ennyiből is kitetszik, hogy a kor emlékcseréit milyen eredményekkel foglalta kritikai históriába Katona István. Ötletgazdag érvelésével sokszor még akkor is egyetérthetünk, ha nem kínál (mert nem kínálhat) egyedül üdvöztető megoldást egy adott problémára; mindazonáltal elég tenni- és javítanivalót hagyott az utána következő kutatonemzedékekre. Ugyanez mérhető le abban is, amikor a „szakma” közegeből a szélesebb olvasóközönség elé lépett.

1790-ben az egész ország fellelkesült azon, hogy a Szent Korona kiszabadult bécsi fogságából. Ez nagy elégtételként szolgált a közvélemény számára, hiszen egy tíz esztendeig tartó, s a hazai hagyományokat nem tisztelő uralmi forma ismerte be vereségét; egyszersmind a tudomány előtt is megnyílt az út első nemzeti ereklyénk kutatásához. Mivel a Szent Korona erősen kötődött István király személyéhez, a kibontakozó vita hamar egyfajta történelmi számvetéssé nőtte ki magát. Katona István fiatalos lendülettel indult a tollharc küzdőterére, és ott protestáns kihívójával, Decsy Sámuellel szemben

⁶⁶ „Arpadi mortem Cl. Praius defigit ante A. C. 902. Sed quia hanc eius coniecturam, e silentio Graecorum scriptorum et Cussalis in Francicis annalibus mentione petitam, iam illic ostendimus nimium probare; secundum eiusdem regulam, quaestioni huic praemissam, non video, cur Anonymi, domestici scriptoris, auctoritas in aliorum silentio non valeat. Anonymus hic nuptiae Vgeki, patris Almi, collocat A. C. 819. Almus igitur, etiamsi mox anno sequenti natus fuisset, vix Arpadum suscepisset ante A. C. 835. nondum ergo septuagenarius fuisset. A. C. 902. ante quem, ceu septuagenario maiorem, mortuum esse Cl. Auctor Arpadum statuit. Sed fuerit maior et adultior, num ideo deferendus est Anonymus, postquam constat, multos etiam ultra hanc aetatem vitam suam produxisse? Nihil igitur nos cogit ad immutandum hic Anonymi chronologiam.” KATONA 1778, 267–268.

⁶⁷ MORAVCSIK, *ÁMTBF*, 47.

⁶⁸ KATONA 1778, 273–277.

⁶⁹ VESZPRÉMY László, *Aventinus híradása a magyarok 907. évi győzelméről: Csata Pozsonynál* = Uő, *Lo-vagvilág Magyarországon*, Bp., 2008, 20–42.

⁷⁰ SZENTPÉTERY, *SS. Rer. Hung.* I, 106.

⁷¹ Erről összefoglalóan lásd KRISTÓ 2002, 93–105.

szellemesen érvelő, kemény ellenfélnek bizonyult. Érdekes a *Historia Critica* tudós latinságától egy időre eltávozva erről az oldaláról is megismernünk őt.

Decsy Sámuel négy pontban foglalta össze a katolikus történelmi tabló általa vitatott sarkalatos kérdéseit. „Ketelkedünk: 1. Arról, hogy Sylvester Pápának az Isten angyala meg jelent, és a' Lengyelek fejedelmének készítettett koronát sz. Istvánnak parantsólta volna adattatni. 2. Hogy a' koronával együtt királyi méltóságot is adott, 's adhatott volna nékie. 3. Hogy szent István király ezen koronáért nem csak magát, hanem egész birodalmát is a' Római udvar hatalma alá vetette volna. 4. Hogy a' fellyebb említett választ maga irta 's küldötte volna Sylvester Pápa említett szent királyunknak.”⁷² Az 1792-ben megjelent könyv a Szent Korona eredetkérdése mellett a keresztény államiság születését kívánta új megvilágításba helyezni. Az ún. Szilveszter-bulla és a Hartvik-legenda kritikájával a vita felekezeti színezetet öltött. Ezt Katona István nem is kívánta leplezni. „Azt pedig nagyon és méltán sajnálom, hogy a' Korona mellől sokszor el-állván, a' hitemhez tartozó dolgokat olly gyűlöletes és gyalázatos szókkal illeti, hogy azok a' tudatlanok' elméjekben nagy botrányozást és tántorgást okozhatnak. Ha tehát ő szabadnak ítélte, hogy olvasói' szívébe illy bal vélekedéseket öltson; én-is szabadnak, sőt kötelességemnek itélem, hogy azok ellen fel-támadjak. Maradt volna a' Korona mellett; hagyott volna békét a' mi hitünknek; én-is békét hagytam volna neki. Azért ha hevesebben szólok, a' hol hitünket sértegeti, magának tulajdonítsa. Kárhoztatja ugyan ő a' motskosító Könyveket, midőn Schwartzot ditséri 's mentegeti, illyen letzkét adván: A' mások' ótsárlása nem tudósokat; hanem vén aszszonyokat illet. De mivel ettől a' szép letzkétől sokszor el-elállott; sokszor kellett fülébe sügni: Medice, cura te ipsum.”⁷³ 1793-ban kiadott felelete ez utóbbi szúrással védhetetlen találatot vitt be ellenfelének, amikor az „orvos, magadat gyógyítsd!” közmondással Decsy Sámuel orvosi szakmájára utalt. Ám hiába küzdött minden erejével a „Szilveszter-bulla” hiteléért, Decsy gyanúja egyértelműen beigazolódt: ez a „forrás” 17. századi hamisítvány.⁷⁴ Hartvik bírálatakor azonban Petrus Ransanus túlzott előtérbe állításával olyan elméleti hibát vétett Decsy, amelyre Katona könyörtelenül lecsapott: „Honnan, úgy mond, és kitől költsönözte légyen Carthuitius ezt az angyali jelenésről támadott hirt, bizonytalan. Tsudálm ez a' nagy elméjű 's böltességű embert, hogy ezt a' regulát más írók hiteles bizonyítására nem kívánja; ittem pedig kívánja. Hányszor él Ránzán Péter' bizonyításival; noha honnan és kitől költsönözte légyen azokat Ranzánus, bizonytalan? Mi ennek a' külömbözésnek az oka? Mert tudni illik, a' mit Carthuitius bizonyít, nem tetszik; a' mit Ranzánus bizonyít, tetszik; azért erről, akárkitől költsönözte azt, nem kételkedik. Azomban Carthuitius sokkal nagyobb

⁷² DECSY Sámuel, *A' Magyar Szent Koronának és az ahhoz tartozó tárgyaknak historiája*, Béts, 1792, 96 (DECSY 1792).

⁷³ KATONA István, *A' Magyar Szent Koronáról Doct. Décsy Sámuelről írtt Historiának meg-rostálása*, Buda, 1793, A3r (KATONA 1793).

⁷⁴ Bene Sándor meggyőzően érvel amellett, hogy Levakovich Rafael horvát ferences költhette II. Szilveszter pápa (999–1002) nevére ezt a kiváltságlevelet, amely a jóhiszeműen eljáró Inchofer Menyhért óta kísértette történetírásunkat. BENE Sándor, *A Szilveszter-bulla nyomában: Pázmány Péter és a Szent István-hagyomány 17. századi fordulópontja = Szent István és az államalapítás*, szerk. VESZPRÉMY László, Bp., 2002, 149–158.

hitelt érdemel, mint Ránzás; mivel ez Sz. István után majd öt száz esztendővel későbbben élt és irt; ellenben amaz Sz. István királyt személyesen ismérhette; és ha nem is mérte-is, oly közel időben élt, mellyben még nyers emlékezete volt ennek a' történetnek."⁷⁵ Nem járt szerencsével Decsy akkor sem, amikor Thietmárhoz fordult Hartvik hitele dolgában: „Dethmár sz. István idejében élt tudos merseburgi Püspök egy szóval sem emlékezik ezen angyali jelenésről, mellyet bizonyosan el nem halgatott volna, ha úgy történt volna a' dolog.”⁷⁶ Katona válasza elsőként mutatott rá az *argumentum e silentio* érvelés elvi korlátaira: „Tehát valamit Dethmár a' Magyarokról fel-nem jegyzett; azokat hinnünk nem kell; mert ő azt bizonyosan el-nem hallgatta volna. Be keveset fogunk a' Magyarokról tudni; ha csak azt fogjuk tudni 's hinni, a' mit Dithmár püspök irt!”⁷⁷ Bár Decsy Sámuel történelmi felkészültsége természetesen elmaradt Katona Istvánétól, problémaérzékenysége kiemelte a műkedvelők sorából. Egyenes gondolkodása nem kerülte ki a szent király nagyon is földi jegyeit firtató kérdések legkényesebbikét, Koppány felnagyítását sem. „Igaz dolog az is, hogy Boleslaus Lengyel Fejedeleme vad természetű ember volt, és gyakorta meg rontotta a' természetnek és nemzeteknek szent-séges törvényeit. De sz. István ditsőséges emlékezetű királyunk sem volt minden indulattól üres, ő is mint más szent emberek elegendő jeleit adta emberi gyaroltságának, és meg mutatta tselekedetei által, hogy ő sem bűnhődött ki emberi bőrből. A' Somogyi hertzeget Kúpat nemcsak meg ölette ellene való pártütéseért, hanem fel kontzoltatott testét is tsúfos tárgyúl tétette ki.”⁷⁸ Ahogy a megvakított Vazul herceg unokája, I. (Szent) László király (1077–1095) 1083-ban elérte István szentté avatását, úgy emelte őt minden bírálat fölé. Évszázadok teltek el anélkül, hogy tetteit a kegyes emlékezeten kívül más-ként értékelték volna. Decsy bátor felvetésével szemben viszont Katona sem fordulhatott máshová, mint a tudomány eszköztárához. „Ki bizonyítja ezt? Mit olvasunk Turózi Jánosban, a' ki, hogy gróff Ventzel Kupát a' hartzban meg ölte, írja; de, hogy azt Sz. István parantsolatjából tselekedte, sem ő, sem más nem mondja. És így nem eleven, hanem holt teste vágattatott négy felé, másoknak példájára, hogy az ország' tsendességét pártütésekkel ne háborgassák.”⁷⁹ Az így levont tanulságban eltéveszthetetlenül csendül meg a saját korának szóló intelem, mert kényes időkben kellett szólnia kényes időkről – hogy ezt miként tette, arra előadásom soron következő, utolsó gondolati egységében térek ki.

„Az ország csendességét háborító pártütés”⁸⁰ mindenekelőtt a francia forradalomra való áthallást engedi; jelentése XVI. Lajos francia király (1774–1792) európai közvéle-

⁷⁵ KATONA 1793, 7–8.

⁷⁶ DECSY 1792, 96.

⁷⁷ KATONA 1793, 8.

⁷⁸ DECSY 1792, 101.

⁷⁹ KATONA 1793, 14–15; vö. „In eodem autem prelio Vencellinus comes interfecit Cupan ducem... Ipsum vero Cupan beatus Stephanus in quatuor partes fecit mactari...” THURÓCZY, *Chron. Hung.* I, 74.

⁸⁰ Azon lehetne vitatkozni, kiváltképp a steppei eredetű régi öröklésrend ismeretében, hogy Koppány és Vajk-István közül ki ütött pártot ki ellen, hiszen a krónika kizárólag a győztes álláspontját tükrözi, de az 1700-as évek valóságára vonatkoztatva a közbékét háborító belviszály nyilvánvalóan más jelentéskörnyezetben értelmezendő.

ményt megrendítő halálával (1793), 1795-re a Martinovics-féle összeesküvéssel súlyosbodik. Történt mindez a *Historia Critica* folyamatos írása közben. Katona Istvánnak nagyon kellett ügyelnie arra, mit hogyan ír le, de a szigorodó cenzúra éveken keresztül még így sem engedte megjelenni nyolc kötetét.⁸¹ Úgy látszik, ennyire veszélyes volt a teljes magyar történelem összefoglalása egy mégoly katolikus, mégoly királyhű és mégoly egyházi férfiú tollából! Ám ha elmélyülünk az olvasásban, be kell látnunk, hogy a cenzúrának volt némi érzéke ahhoz, kit kellett legalább időlegesen elhallgattatnia: Katona ugyanis teljesen más hangon szólt a Rákóczi-szabadságharc kulcsfiguráiról, mint a magyar jakobinusokról. Az 1703–1711 közötti évek főszereplőjének életét így foglalja össze: „II. Rákóczi Ferenc választott erdélyi fejedelem polgárháborút viselt, amelyet franciául megírt. Eme 1739 folyamán Hágában kiadott munkáját gyakran használtuk, és e fejedelem sorsát másutt bővebben kifejtettük.”⁸² Mivel a bővebb kifejtésen a terjedelmes idézetek értendők, Katona István eljárása felér a kuruc álláspont burkolt népszerűsítésével; ez egy általa újonnan megismert forráscsoportot olvasva erősen feltűnő. Már az sokatmondó, ahogy írói lexikonában erről számot ad: „Az erdélyi születésű Mikes Kelemen ifjabb Rákóczi Ferenc társa a száműzetésben, akinek tevékenységét, erényeit és halálát a nényéhez írott leveleiben bemutatja; ezen kívül annak halála után a többi száműzött sorsát is leírja; ezeket Kultsár István szombathelyi gimnáziumi tanár *Törökországi levelek* címmel rendezte sajtó alá Szombathelyen 1794-ben.”⁸³ Szinte olvasás közben, az új megismerés élményével dolgozta be nagy lelkesen a leveleket. Az 1718-ban kötött pozsareváci béke bemutatásakor előbb merít Mikes írásaiból, és csak utánuk hozza a megegyezés pontjait, vagyis a hivatalos diplomáciai emlékeket.⁸⁴ A hosszú levélrészleteket magyarul közli, meg-megtörve ezzel a história latin nyelvi egységét. Rákóczi Ferenc végnapjainak és halálának mélyen emberi megjelenítéskor megint átadja a szót az újabb Mikes-idézeteknek, és a tárgyra vonatkozó egyéb forrásoknak, jelesen a fejedelem végrendeletének. 1735-nél kizárólag Rákóczi halála és a vele kapcsolatos események sora áll.⁸⁵ Katona István mindezzel nem kisebb fegyvertényt hajtott végre, mint hogy a kuruc szerzők szellemi-politikai hagyatékát beemelte, úgymond, a (történeti) irodalmi kánonba! Teljesen más osztályrész, határozott elítélés jutott a Martinovics-összeesküvésnek. „A franciák sorsát vágyva, a szabadság hamis látszatát keltve, ám ténylegesen az önkénynek hódolva arra vetemedtek, hogy titkos, ám annál veszedelmesebb társaságokat

⁸¹ MOLNÁR 2008a, 155.

⁸² „Rákóczy Franciscus II. Transsilvaniae princeps electus, quae bello civili gessit, idiomatae Gallico descripsit. Hoc eius opere, Hagensibus typis edito 1739. saepius usi sumus, fataque huius principis uberius alias exposuimus.” Stephanus KATONA, *Historia Critica Regum Hungariae Stirpis Austriacae. Tomulus XIX. Ordine XXXVIII. Ab anno Christi MDCCXI. Ad annum usque MDCCXL*, Budae, 1806, 882 (KATONA 1806).

⁸³ „Mikes Clemens, in Transsilvania natus, socius exsilii Francisci iunioris Rakotzii, cuius occupationes, virtutes ac mortem, inscriptis sorori suae litteris, exhibet; reliquorum item exsilii sociorum etiam post eius obitum fata describit; quas Stephanus Kultsár, Sabariae humanitatis professor, edendas curavit, praeiecto hoc titulo, Török országi levelek. Sabar. 1794. 8.” KATONA 1809, 978–979.

⁸⁴ KATONA 1806, 364–391.

⁸⁵ KATONA 1806, 730–743. Katona révén historiográfiánk ezzel alaposan megelőzte az irodalomtörténet-írókat. GÁLOS Rezső, *Mikes Kelemen és Katona István*, Száz, 64(1930), 691–696.

terjesszenek el az osztrák uralom területén, s a legjobb, legkegyelmesebb királyságunk trónját megdöntendő, a királyság rendjét szétrombolandó, a közbékét és nyugalmat fel-forgatandó egynémely gonosz elvetemültek összeesküvést szöttek.”⁸⁶ A hatalom álláspontját tükröző fogalmazás láttán pedig egyáltalán nem kell elvtelen megalkuvást feltételeznünk: a hagyományos világkép szerint élő ember ösztönösen viszolygott mindenfajta jakobinus szervezkedéstől (a francia eset alaposan megmutatta, mivé lett egy általuk irányított ország!), ilyenformán az idézett mondat Katona személyes meggyőződését is tükrözi. Sőt mi több, azt még maga sem tudhatta, mennyire igaza volt, mert csak halála után sok évtizeddel derítette ki a kutatás, mekkora kárt okozott a nemzet ügyének Martinovics Ignác, az elvtelen kalandor, aki jobb sorsra érdemes embereket rántott magával a mélybe.⁸⁷ Egy kézenfekvő példa mégis akad arra, amikor véleménye bizonyosan nem egyezett a hivatalos állásponttal: ez a jezsuita rend feloszlata 1773-ban. „Nem az én tisztem azt kutatni, miféle isteni akarat rendelte el ennek a rendnek az eltörlését. Az viszont bizonyos, hogy azok, akik korábban a Jézus Társaság feloszlataát különböző előítéletektől elragadtatva akár vágyták, akár üdvívalgás közepette helyeselték, az elmúlt napok során egyre inkább érezhetően részint hallgatólagosan, részint nyíltan viszályállítatni kívánják.”⁸⁸ Katona István ezzel kerülte meg a kényes kérdésre adandó választ. Mert hiszen ki másnak lenne tiszte feltárni az események hátterét, ha nem az oknyomozó történésznek? Ám az „isteni akarat” nem ér fel a kételkedő kutatás; ebbe a helyzetbe a hit- és az ész-alapú megismerés ellentéte sűrűsödött – ahogyan azt a hívő tudós megélte.

Összegzés

A *Historia Critica* megalkotója, Katona István nem csupán a jezsuita kutatás, hanem hét évszázad történelemismereti fejlődés összegzőjeként művelődésünk méltatlanul elfeledett, ám ettől függetlenül egyik legnagyobb alakja. Visszatekintésképpen az alábbiakat érdemes hangsúlyozni. Az 1644–1811 közötti évek historiográfiánk természetes életszakaszát ölelik fel; az eközben végbement fejlődés vezetett a mai értelemben vett kritikai minőségű tudomány 18. századi kialakulásához, amelynek „születési éve” Pray

⁸⁶ „Fortuna Gallis praequam alias adspirante, quidlibet audendi licentia, sub fuco libertatis, eo prorupit, ut clamulariae coitiones etiam in dicionibus Austriacis periculosius serperent, et ad evertendum optimi mansuetissimique regis nostri solium, ad convellendum regni totius statum, ad inducendum vesanum systema Gallicum, ad turbandum pacem tranquillitatemque publicam, impie nonnulli conspirarent.” KATONA 1802, 151–152. Katona itt a Magyar Kurirra hivatkozott.

⁸⁷ *Sándor Lipót főherceg nádor iratai 1790–1795*, kiadta, a bevezető tanulmányt és a magyarázatokat írta MÁLYUSZ Elemér, Bp., 1926 (Fontes Historiae Hungaricae Aevi Recentioris – Magyarország újkori történetének forrásai), 142–200; SZEKFÜ Gyula, *Magyar történet*, V, Bp., 1936, 90–97.

⁸⁸ „Non est nostrum scrutari, cur caeleste numen huius ordinis abolitionem fieri permiserit. Id tamen certum est, illos quoque; qui prius instituti societatis eversionem, variis prejudiciis abrepti, vel desiderarunt, vel laetis admurmurationibus comprobant, in dies, quid amiserint, magis sentire, votisque partem tacitis, partem etiam apertis eius restitutionem expetere.” KATONA 1809, 821.

György fellépte (1761). Ugyanakkor Inchofer Menyhért egyházi évkönyve (1644) döntő mértékben szükségeltetett Hevenesi Gábor programadásához. A Hevenesi által életre hívott rendszeres forráskutatói folyamat végül két nagy jezsuita tudós, Pray György és Katona István hatalmas életművében ért delelőjére. Utóbbi szerző az előtörténettől 1810-ig követte nyomon a magyar múlt fonalát. A negyvenkét kötetes *Historia Critica* e műfaj legnagyobb egyéni teljesítményének bizonyult: évszázadok fejlődését tetőzte be, s a kezdetektől az írói jelen koráig sikerrel jutva felállította a köztörténet ma is érvényes vázát. Erre épült az elkövetkező idők tudása, az egyre gyarapodó anyagismeret és folyamatosan bővülő elméleti-módszertani felkészültség által. Igaz, hogy amint azt jámbor szándékom szerint elegendő idézettel szemléltettem, már Katona István is tanúbizonyságot adta előremutató elméleti igényességének, részint maga iránt támasztott elvi követelményei, részint azok egy-egy jól sikerült elemzésben testet öltött megvalósulása által. Katona alkotói idejével zárul a latin nyelv uralma historiográfiánkban, ami Árpád-kori kezdeteitől fogva jellemezte azt. Az 1811-es évszám, a jezsuita tudós halálának ideje tehát ezért is korszakzáró értékű. Katona István történetírói időszerűsége egyetlen gondolatba sűrítve az alábbiak szerint fogalmazható meg: az ő életműve példázza legteljesebben és legszemléletesebben azt, hogy hazánkban az ész-alapú történettudományos megismerés nem a racionalitására olyannyira büszke felvilágosodás hozadéka, hanem ellenkezőleg, a felvilágosodás szellemi ellenfeleinek a múlhatatlan érdeme.